

IKONE BOKOKOTORSKIH MAJSTORA U BOSNI I HERCEGOVINI

Ljiljana Stošić
Balkanološki institut SANU
ljiljana.stosic@gmail.com

Apstrakt: Ikone bokokotorskih majstora iz Sarajeva (Umjetnička galerija BiH – 7, Stara pravoslavna crkva – 7), crkve svetog Nikole u Foči (4), hrama Uspenja Presvete Bogorodice u selu Luće (3) kod Tjentišta, kao i iz riznica manastira Hercegovačke Gračanice (3) i Dobruna (2) delovi su nekadašnjih oltarskih pregrada, crkvene opreme ili predmeta privatne pobožnosti čiji su autori šestorica od dvanaestorice bokokotorskih slikara – Maksim Tujković, Dimitrije Daskal, Rafailo Dimitrijević, Petar, Vasilije i Ivo Rafailović. Ovu umetničku zaostavštinu čine ikone i duborez, kao i po jedan antimins, ripida i triptih. Reč je o korpusu umetničkih dela nastalom između poslednje decenije XVII i pedesetih godina XIX veka čije poznavanje doprinosi boljem sagledanju različitih faza rada bokokotorske slikarske škole. Zajedno sa poznatijim ikonama iz Srbije, Hrvatske i Severne Makedonije, ikone majstora Tujkovića i Dimitrijevića-Rafailovića iz Bosne i Hercegovine karika su koja nedostaje razvejanim i nedovoljno proučenim ikonama u galerijama, muzejima, manastirskim i crkvenim riznicama Crne Gore *in situ*. Deo bosanskohercegovačkih ikona dosad je tumačen kao izdvojeno delo nekog od bokokotorskih majstora, bez uklapanja u hronološki i stilski niz koji čini. Neke od njih nisu dosad bile zapažene, publikovane ni izlagane, pa nisu valjano ni atribuirane ni datovane. Njih nekoliko nisu samo rariteti najveće regionalne zbirke ikona na Balkanu već i prava remek-dela ikonopisa XVIII veka.

Ključne reči: bokokotorska slikarska škola, Dimitrijevići-Rafailovići, Maksim Tujković, ikone, Sarajevo, Bosna i Hercegovina

Abstract: The icons by masters of the Bay of Cattaro (Kotor) painting school held in Sarajevo (National Gallery of Bosnia and Herzegovina – 7 items, Old Orthodox Church – 7), the church of Saint Nicholas in Foča (4), and the church of the Assumption of the Holy Virgin in the village of Luće (3) near Tjentište, as well as in the treasures of the Gračanica of Herzegovina (3) and Dobrun (2) monasteries, were formerly part of iconostasis, church furnishing, or items of private piety made by six of the twelve icon painters from the Bay of Cattaro: Maksim Tujković, Dimitrije Daskal, Rafailo Dimitrijević, Petar, Vasilije and Ivo Rafailović. This set of art objects includes icons, woodcuts, an antimins, a liturgical fan, and a triptych. This is a corpus of artworks created between the last decade of the 17th century and the 1850s. More detailed knowledge about these items will contribute to a better understanding of the different phases in the development of the Bay of Cattaro icon painting school. Along with the more famous icons from Serbia, Croatia and North Macedonia, the icons from Bosnia and Herzegovina painted by Maksim Tujković and the members of the Dimitrijević-Rafailović family of painters are a missing link to the scattered and insufficiently studied icons in galleries, museums, monasteries, and church treasures in Montenegro *in situ*. A part of the icons held in Bosnia and Herzegovina have so far been interpreted as a distinct set of work by one of the painters from the Bay of Cattaro, unrelated to the chronological and stylistic sequence to which they actually belong. Although these works have not been paid due attention, nor have they been published or exhibited, due to which they may be incorrectly attributed or dated, they are rare and unique items in the largest regional collection of icons in the Balkans and the true masterpieces of 18th-century icon painting.

Keywords: Bay of Cattaro (Kotor) icon painting school, Dimitrijević-Rafailović family of painters, Maksim Tujković, Sarajevo, Bosnia and Herzegovina

Uvod

Iako su svojim umetničkim osobenostima i vekovnom prisutnošću ikone bokokotorskih majstora pre više od sto pedeset godina pokrenule istraživače starina da ih otkrivaju, o ovoj slikarskoj školi i njenim

ikonopiscima još uvek se više nagađa nego zna.¹ Najintenzivnija delatnost jedanaestorice majstora iz porodice Dimitrijević-Rafailović i Maksima Tujkovića² – baštinika pečko-moračke poznovizantijske tradicije iz druge polovine XVII veka (slikar Radul³) – odvijala se u regionu Boke kotorske i njenom zaleđu, na prostorima od Peći preko Bijelog Polja, manastira Morače i Pive do Sarajeva i manastira Krke. Radeći u svim većim regionalnim i gradskim centrima, bokokotorski majstori su najčešće ukrašavali skromne seoske hramove Luštice, Grblja, Crmnice i Paštrovića. Za nešto manje od dva stoleća neprekidne porodične delatnosti, Dimitrijevići-Rafailovići su radili ili pojedinačno sa pomoćnicima ili u manjim zatvorenim porodičnim radionicama (otac – sin, dvojica braće). Ikonostasima svojih predaka vraćali su se posle 50–70 ili 100–130 godina, da bi se stariji, sa već ispošćenim, popucalim ili otpalim bojenim delovima, ponovili i osvežili u starim ramovima i po preostalim nacrtima, ali u novom, pomodnijem stilskom ruhu. Duborezbareni radovi tom prilikom su samo bili bojani ili pozlaćivani. Isprva su ovakva ponavljanja i dorade poručivane u najužem porodičnom krugu, da bi se one kasnije poveravale drugim mlađim i školovanijim slikarima, najboljim majstorima svoga doba – bjelopoljskoj porodici Lazović. Ove interpolacije, svojstvene dobu i sredini u kojoj su nastale, danas na stručnjake još uvek deluju zbunjujuće i unose pometnju u ranija znanja, doprinoseći utisku da se radovima bokokotorske škole nikada neće sasvim ući u trag zbog nemogućnosti njihove pouzdane i precizne

¹ Ivan Kukuljević-Sakcinski, "Dimitrijević, Rafailo, slikar", u: *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, I, Zagreb: Narodna tiskarna dr Ljudevita Gaja, 1858, 6; Лазар Богдановић, "Срби сликари: Рафаил, сликар", u: *Српски Сион*, Нови Сад: Митрополија Карловачка, 1901, бр. 38, 643; Вељко Петровић, "Димитријевићи", u: *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка Станојка Станојевића*, I (А-З), Загреб: Библиографски завод, 1928, 597; Дионисије Миковић, "Иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи", u: *Споменица манастира Савине*, Котор: Бокешка штампарија, 1930, 58-60; i u: *Гласник Народног Универзитета Боке Которске*, Котор: Народни универзитет, 1933, бр. 4-6, 8-10; Ђорђе Мазалић, "О сликару Рафаилу Димитријевићу", u: *Нови Источник*, Сарајево: Православна епархија Дабробосанска, 1938, бр. 1, 20-22.

² Светлана Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине (16-19. вијек)*, Београд: Републички завод за заштиту споменика културе, 1998, 21-22

³ Зоран Ракић, *Радул: српски сликар XVII века*, Нови Сад: Галерија Матице српске, 1998, 122-130.

atribucije. Reč je o periodu kada je od bokokotorskih majstora bila aktivna treća i četvrta generacija – braća Petar i Vasilije, kao i Vasilijevi sinovi Đorđe i Hristofor. Zbog toga je Jovanu i Ivu, Hristoforovim sinovima, kao poslednjim izdancima slikarske loze, bilo jasno da je vreme Dimitrijevića-Rafailovića prošlo, pa od zanata odustaju i pre nego što su zašli u zrele godine; položivši sveštenički zavet, obojica su se posvetili drugom poslu koji je u njihovoj porodičnoj lozi po muškoj liniji bio zapravo prvo i osnovno zanimanje.

Bokokotorska slikarska škola (1680–1860)

Tokom 180 godina neprekidne delatnosti (1680–1860)⁴ pet generacija slikara iz risanske porodice Dimitrijević-Rafailović prošlo je najmanje kroz tri stilske faze: prva (1680–1760) obuhvata radove rodonačelnika škole Dimitrija Daskala, četvorice njegovih sinova – Gavriila, Georgija, Rafaila⁵

⁴ Prvim radovima bokokotorskih majstora smatraju se tri od četiri prestone ikone Dimitrija Daskala iz 1680–1681, danas u risanskoj crkvi Svetih Petra i Pavla – *Deizis, Sveti Nikola i Sveti Đorđe i Sveti Jovan Krstitelj i Sveti Sava*. Poslednje potpisano delo bokokotorskih slikara je fragmentarno očuvan ikonostas Hristofora Rafailovića u crkvi Svetih Petra i Pavla u Ulicima kod Cetinja iz 1857. Njegovi sinovi Jovan (†1886) i Ivo (†1900) slikali su i po očevoj smrti, ali se nisu potpisivali.

⁵ Na ikoni *Uspenja Presvete Bogorodice* u maloj crkvi manastira Savine, Rafailo Dimitrijević se 1750. potpisuje kao peti zograf slovenskog jezika posle grčkih majstora. V. Павле Мијовић, *Бокототорска сликарска школа XVII–XIX вијека: I. Зограф даскал Димитрије*, Титоград: Историјски институт НР Црне Горе, 1960, 13. Reč je o podatku koji posredno otkriva koji je po redu Rafailo bio sin Dimitrija Daskala; budući da mu je cetinjski kaluđer, ikonopisac i rukodelac Maksim Tujković (oko 1680. – oko 1740) nešto stariji savremenik – po godinama najbliži Dimitrijevom prvorodnom sinu Gavrilu (kraj XVII veka – prva polovina XVIII veka) – Rafailo je morao biti *treći*, a ne *drugi* od četvorice Dimitrijevih sinova. Pod četvoricom slikara slovenskog porekla verovatno se mislilo na Dimitrija Daskala, Maksima Tujkovića i Rafailovu stariju braću Gavriila i Georgija Dimitrijevića. Dosad se gubilo iz vida da je Tujković u Rafailovo doba bio već poznati i priznati crkveni slikar, jedini iz risanske radionice koji nije pripadao porodici Dimitrijevića-Rafailovića. Zbog kvaliteta svojih ikonopisanih i duborezbarenih radova, smatran je punopravnim članom bokokotorske škole i bio uvažavan i u crkvenim i u slikarskim krugovima. Sva je prilika da je Tujković zajedno sa Dimitrijevim sinovima Gavrilom i Rafailom naukovao kod rodonačelnika ove ikonopisne škole, zbog čega njihovi radovi unekoliko nalikuju, predstavljajući prvu i najkvalitetniju fazu rada bokokotorske slikarske škole. V. Ljiljana Stošić, “Prolegomena za katalog bokokotorskih ikona u Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova Savremeno stanje identiteta krajiških Srba*, Novi Sad: Matica srpska, 2021, 241–242.

i Danila, kao i rukodelisanje njihovog savremenika, cetinjskog kaluđera Maksima Tujkovića; drugoj fazi (1760–1820) pripadaju radovi Rafailovih sinova Petra i Vasilija, kao i Vasilijevih naslednika Đorđa i Hristofora Rafailovića; treću fazu (1820–1860) čine dela iz drugog Hristoforovog perioda, uključujući i radove njegovih sinova Jovana i Iva, sa kojima se i završava delatnost ove dugovečne slikarske radionice. Svaki delatniji i plodotvorniji bokokotorski majstor prolazio je i kroz vlastite dve ili tri mene i faze, koje se razaznaju na prvi pogled, a potvrđuju njihovom uporednom analizom i praćenjem radne angažovanosti.⁶

Bokokotorski majstori su između 1680. i 1860. godine u fresko-tehnicima oslikali desetak crkava, izradili više stotina ikonostasa i na njima nekoliko hiljada ikona, duborezbareći ramove i slikajući crkvene utvare u Crnoj Gori, na Kosovu i Metohiji, Bosni i Hercegovini i u Dalmaciji.⁷ Na desetak lokacija u Srbiji i Hrvatskoj nalazi se danas blizu dve stotine ikona, a pretpostavlja se da bi neka mogla da se pronađe i na ostrvu Krfu. Broj ikona u privatnom posedu mnogo je veći od nekoliko desetina za koje se zna,⁸ a njihov konačan broj se verovatno nikada neće utvrditi.

Dimitrije Daskal

Rodonačelnik bokokotorske slikarske škole bio je Dimitrije Daskal, rođen oko 1660. godine u selu Mioska, nedaleko od puta koji od manastira Morače vodi za Kolašin. Kao najbolji učenik slikara Radula i njegov prvi pomoćnik, oko 1680. godine je oslikao unutrašnjost Crkve Svete Trojice u manastiru Praskvici poviše Budve, što će mu pomoći da se profesionalno osamostali i preseli u Risan. Njegov dolazak sa Brda u Boku poklapa se

⁶ Rajko Vujičić, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII–XIX vijeka*, Zadar: Filozofski fakultet (odbranjena neobjavljena doktorska disertacija), 1983, passim; Ljiljana Stošić, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680–1860”, u: *Balkanica*, Institute for Balkan Studies, Belgrade, 2014, vol. XLV, 187–202.

⁷ Dušan Berić, “Nekoliko ikona slikara Dimitrijevića-Rafailovića”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel, 1955, br. 9, 269–333; Љ. Стошић, “Пролегомена за каталог бококогорских икона у Хрватској”, 237–249.

⁸ <http://bokokotorskaslikarskaskola.rs>, Beograd, 2014–2015.

sa jednim od izbegličkih talasa pod Osmanlijama na teritoriju koja će uskoro preći pod mletačku vlast (1684), gde su životni uslovi bili znatno bolji, budući da su širom otvarali mogućnost slikarskoj delatnosti i za pravoslavnu i za rimokatoličku klijentelu. Dimitrijevi rad se prati do 1720. godine (smatra se da je umro u Risnu posle 1720), kada je izradio ikonu *Bogorodičin pokrov*, danas u Umjetničkoj galeriji BiH u Sarajevu, što bi značilo da je imao puni umetnički staž od 40 godina.

1. Dimitrije Daskal (?), *Hristos na prestolu*, ikona (77,5 x 47,2 cm), tempera na dasci (1689), Foča, Crkva svetog Nikole (foto: A. Rafajlović)
1. Dimitrije Daskal (?), *Christ Enthroned*, icon (77,5x47,2cm), tempera on panel (1689), Foča, Saint Nicholas church (photo: A. Rafajlović)

Iz prve decenije njegovog rada potiče ikona *Hristos na prestolu* (1689), danas u Crkvi svetog Nikole u Foči, pa se na primerima ova dva relativno dobro sačuvana rada kao nepisanim obrascima može steći utisak o Dimitrijevoj slikarskoj delatnosti i variranju njegovih radova u umetničko-zanatskom pogledu u zavisnosti od platežnih mogućnosti crkvenih

naručilaca. Poslednju deceniju Dimitrijevog rada obeležilo je smanjivanje i povlačenje duborezbarenih i pozlaćenih površina, kao i minuciozno slikanog duborezbarenog i inkrustriranog drvenog nameštaja, što je bilo odraz promene koliko umetničkog ukusa šire kulturne epohe toliko i bokokotorske slikarske škole. Ikona *Hrista na prestolu* je sve do skora pripisivana majstoru Radulu,⁹ jedno vreme je njena atribucija bila otvorena,¹⁰ da bi se odnedavno počelo da smatra da bi ona mogla biti i Dimitrija Daskala.¹¹ Budući da ikona ima duboki sloj premaza iz docnijeg vremena, njeni autori bi po godini nastanka teorijski mogli da budu obojica slikara, ali se sa pouzdanošću to još uvek ne može tvrditi. Nije reč samo o linearnom postupku, graficizmu draperija i senčenju, nego i o duktusu i ikonografskim osobenostima ove ikone koje se sasvim ne uklapaju, mada podsećaju, na manir obojice majstora koji su jedno vreme i radili zajedno.

I Dimitrijeve ikone *Bogorodičinog pokrova*, jedna iz Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine u Sarajevu (oko 1720), a druga iz riznice manastira Morače (1713),¹² potvrđuju da je tokom samo jedne decenije rada došlo do redukcije prikazivanja crkvenih praznika, kao i detalja i broja njihovih učesnica, radi svođenja istorijskog događaja na jednostavniju kompoziciju. Istovremeno, sličan slikarski manir primetan je i kod drugih bokokotorskih majstora, naročito kada istu kompoziciju ili svetiteljsku grupu prikazuju uzastopno koristeći se isprobanim predloškom formiranim među starijim pripadnicima i osnivačima ove male i zatvorene porodične radionice. U tim prilikama, što zbog dimenzija ikona, što zbog ugovorene cene izrade, odstranjivan je deo prikazanih svetitelja na nebeskim oblacima (po jedan par sa svake strane u gornjem redu, među kojima su i sveta Nedelja i Petka),¹³ kao i veće pozlaćene površine.

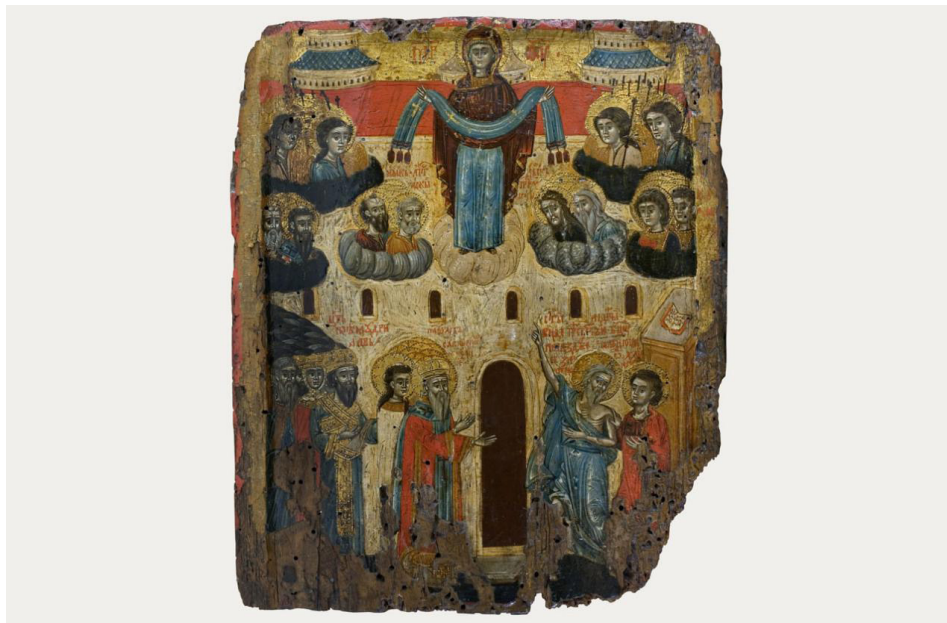
⁹ Љубинка Којић, “Икона Христа на престолу из православне цркве у Фочи”, у: *Зборник за ликовне уметности Матице српске*, Нови Сад: Матица српска, 1968, бр. 4, 275–280.

¹⁰ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 121–122.

¹¹ Миљана Матић, *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд: Музеј Српске православне цркве, 2017, 66, 355, 517.

¹² Реč је о последњој, дванаестој сцени која уоквирuje централну композицију *Успенја Превете Богородице*. В. С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 133–135.

¹³ *Ibid.*, 134.

2. Dimitrije Daskal, *Bogorodičin pokrov*, ikona (28,7 x 23,5 cm), tempera na dasci (oko 1720), Sarajevo, Umjetnička galerija BiH (foto: A. Rafajlović)
2. Dimitrije Daskal, *Vell of the Holy Virgin*, icon (28,7x23,5cm), tempera on panel (ca. 1720), Sarajevo, National Gallery of Bosnia and Herzegovina (photo: A. Rafajlović)

Rafailo Dimitrijević

U slučaju najtalentovanijeg sina Dimitrija Daskala – Rafaila – od prvih preuzetih shema od oca i očevog učitelja Radula do poslednjih prestilizovanih varijacija, uz osmišljavanje vlastite, potpuno nove ikonografske kompozicije – trebalo je da prođe gotovo ceo radni vek (Risan, pre 1700. – Risan, posle 1756), koji traje 33 godine, od 1723. do 1756.¹⁴ Naravno, to nije bilo ostvarivo bez poklapanja povoljnih društvenih okolnosti, uključujući i dobijanje na profesionalnom iskustvu i potpisivanje slikarskog ugovora sa platežnijom pravoslavnom crkvenom zajednicom (manastir Savina, 1750).¹⁵

¹⁴ Lj. Stošić, "The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680–1860", 194–195.

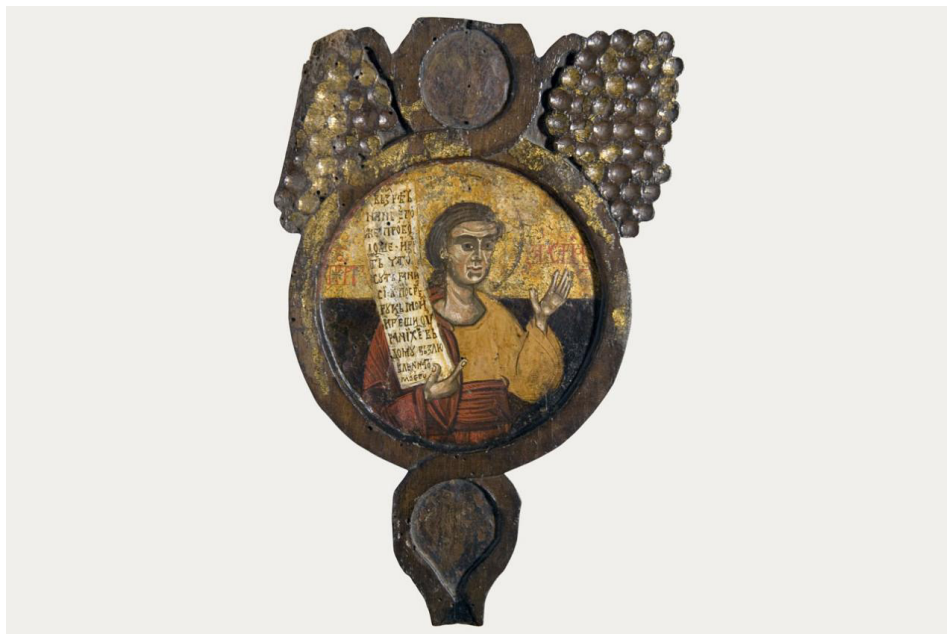
¹⁵ П. Мијовић, *Бокоторска сликарска школа XVII–XIX вијека*, 13.

Rafailovi prvi ikonopisni radovi danas se nalaze u Sarajevu i potiču iz 1723–1724, kada radi po pozivu mesnog parohijskog sveštenika. Sa njim, popom Božom Milinkovim Bajovićem,¹⁶ majstor ostaje u dobrim vezama, pa oni 1745. potpisuju ugovor za izradu ikonostasa za crkvu hercegovačkog manastira Dobrićeva, koji je, kako se smatra, u potpunosti stradao u Prvom svetskom ratu. Teoretski i praktično je moguće da je nekoliko fragmenata te ikonopisne celine ipak preostalo i danas se čuva – bez znanja o prvobitnoj pripadnosti – u crkvenim i manastirskim riznicama Bosne i Hercegovine. Konkretno, reč je o nekoliko Rafailovih ikona koje po svojim karakteristikama ne pripadaju prvoj fazi rada koja se poklapa sa majstorovim boravkom u Sarajevu. Deo ikona iz Rafalove zrele ili srednje faze mogle bi biti i oštećene carske dveri danas u crkvi Uspenja Presvete Bogorodice u selu Luče kod Tjentišta, kao i ikone *Uspenje Presvete Bogorodice*¹⁷ i *Deizis sa svetiteljima*¹⁸ iz sarajevske Umjetničke galerije BiH. Jedan medaljon sa starozavetnim prorokom Zaharijom mogao bi biti deo Rafailovog ikonostasa iz njegove kasne i poslednje faze, kada radi u manastiru Savina (1750). Ovaj fragment sa duborezbaranim okvirom i pozlaćenim ukrasom mogao bi biti sa vrha ikonostasa male savinske crkve, gde nedostaje pola od dvanaestorice proroka u vreži sa grozdovima i lišćem akantusa.

¹⁶ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 21.

¹⁷ Mada nepotpisana, ikona je najverovatnije delo Rafaila Dimitrijevića iz njegove zrele faze (1740–1745), kada radi ikonostas u manastiru Dobrićevu. Odlikuje je i majstorovo prepoznatljivo dekorativno iscrtavanje i bojenje floralnih motiva na okviru ikone, kao i tragovi nekadašnjeg autorskog zapisa, sa datumom izrade. U inventarskom kartonu (br. 1702) pripisuje se Rafailovom sinu Petru Rafailoviću, čiji prvi *Silasci u Ad* (Beograd, Narodni muzej; Split, Galerija umjetnina) potiču iz 1760. godine, kada se još nije potpisivao. V. Дејан Медаковић, “Сликаство у Боки”, у: *Српска уметност у XVIII веку*, Београд: СКЗ, 1980, 69, сл. 1.

¹⁸ Đoko Mazalić, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965, sl. 51.

3. Rafailo Dimitrijević, *Sveti prorok Zaharija*, ikona (27 x 17 cm), tempera na dasci (prva polovina XVIII veka), manastir Hercegovačka Gračanica kod Trebinja (foto: A. Rafajlović)
3. Rafailo Dimitrijević, *Saint prophet Zechariah*, icon (27x17cm), tempera on panel (first half of 18th century), Gračanica of Herzegovina monastery near Trebinje (photo: A. Rafajlović)

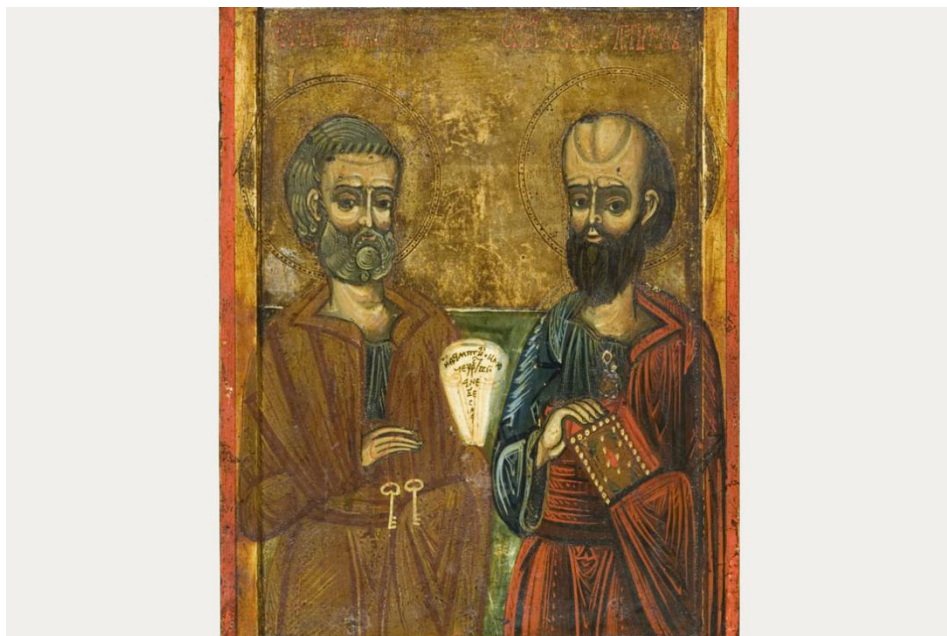
Iz 1752. godine sačuvan je i Rafailov potpisani uljanim bojama oslikani antimins¹⁹ na lanenom platnu, prvobitno rađen za Crkvu svete Petke u Podmainama kod Budve, sa scenama *Raspeća*, *Skidanja sa krsta*, *Oplakivanja* i *Silaska u Ad*, danas u riznici manastira Hercegovačka Gračanica u Trebinju.

¹⁹ Љубинка Којић, “Антиминс зографа Рафаила Димитријевића”, у: *Зборник Музеја примењене уметности*, Београд: Музеј примењене уметности, 1959, бр. 5, 129–135.

4. Rafailo Dimitrijević, *Sveti Nikola, sveti prorok Ilija i sveti Damjan*, ikona (34,5 x 25,3 cm), tempera na dasci (prva polovina XVIII veka), Foča, Crkva svetog Nikole (foto: A. Rafajlović)

4. Rafailo Dimitrijević, *Saint Nicholas, Saint prophet Elijah and Saint Damian*, icon (34,5x25,3cm), tempera on panel (first half of 18th century), Foča, Saint Nicholas church (photo A. Rafajlović)

5. Rafailo Dimitrijević, *Sveti Petar i Pavle*, ikona (34,5 x 25,5 cm), tempera na dasci (prva polovina XVIII veka), Beograd, Zbirka ikona Sekulić (foto: A. Rafajlović)

5. Rafailo Dimitrijević, *Saint Peter and Paul*, icon (34,5x25,5cm), tempera on panel (first half of the 18th century), Belgrad, Sekulić Icon Collection (photo: A. Rafajlović)

Na Rafailovoj ikoni *Svetog Nikole, proroka Ilije i Damjana* iz crkve svetog Nikole u Foči odmah se uočava da je prvobitno bila levo krilo nekog manjeg prenosivog i sklopivog oltarića – ikonarnika privatne pobožnosti. U potrazi za ikonama koje su sa njom mogle činiti celinu, došlo se do ikone *Svetih Petra i Pavla* u vrlo dobrom stanju, koja se danas nalazi u beogradskoj Zbirci ikona Sekulić i otvorena je za javnost kao deo Muzeja grada Beograda. Izlaženje predstavljenih likova iz ikone na njen nešto povišeni okvir, zajedno sa svetačkim oreolima, delovima tela i draperija, Rafailova je prepoznatljiva osobenost, uz mestimično graviranje crteža i punciranje oreola. Da su dve ikone nekad činile deo jedinstvenog triptiha kojem još nedostaje desno krilo, potvrđuju dimenzije koje ih savršeno uklapaju (34,5 x 25,3 cm), s tim što je središnji deo sa likovima *Svetih Petra i Pavla* širi za dva milimetra (34,5 x 25,5 cm). Svi natpisi su urađeni

cinoberom i kapitalom na zlatnoj pozadini, tik uz gornji ram ikone. Zbog lošeg stanja u kojem je, fočanska ikona nije publikovana, mada je o njoj objavljen precizan stilski opis i ikonografski nalaz.²⁰ Dok se levo krilo sa verovatnošću pripisuje Rafailu Dimitrijeviću, središnja ikona iz beogradske zbirke datovana je u drugu polovinu XVIII veka i atribuirana nepoznatom bokokotorskom slikaru.²¹

Rafailu Dimitrijeviću se pripisuje i ikona *Svetog arhandela Mihaila* iz sarajevske Umjetničke galerije Bosne i Hercegovine, a istoimena ikonica iz beogradske Zbirke ikona Sekulić takođe bi mogla biti njegova, ali iz ranog perioda, dok je još radio i učio kod svog oca Dimitrija Daskala. Zreli period njegovog rada, čijoj izradi je skloniji na početku i kraju karijere, odlikuju dekorativno slikani floralni okviri ramova. O svesti i samosvesti majstora Rafaila govori i njegov način potpisivanja ikona: kao zreo i samostalni crkveni slikar, oko 1740. potpisuje se kao *pisar*, a na samom kraju života i rada, 1756, kao *zograf*. Za poređenje i dokaz kojom brzinom su se vremena menjala jesu i podaci da se njegov otac Dimitrije potpisivao kao *daskal*, *izograf*, *pisac* i *pisar*, saradnik i monah Maksim Tujković – kao *rukodelac* i *mnogogrešni ikonopisac*, a tri generacije Rafailovih potomaka nazivali su sebe *zografima*, *ikonopiscima* i *živopiscima*.²² Na svojim početničkim radovima niko od bokokotorskih slikara se nije potpisivao, kao ni kada su radili u tandemu sa glavnim majstorom, kao pomoćnici ocu ili starijem bratu.

²⁰ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 138.

²¹ Мирјана Бајић Филиповић, *Збирка икона Секулић*, Београд: Завод за заштиту културе града Београда, 1967, кат. бр. 10.

²² Rodonačelnik bokokotorskih slikara Dimitrije potpisivao se najčešće kao *daskal*, ali i kao *pisac* i *pisar*. Njegov sin Gavriilo na ikoni *Uspenja Bogorodičinog* (manastir Morača, 1713) potpisuje oca Dimitrija i sa *daskal* i sa *izograf*, što je on i bio – učitelj slikanja. Docnije se kao *zograf* potpisuju Rafailo Dimitrijević (1756), Petar (1771) i Vasilije Rafailović (1795). Braća Đorđe i Hristofor Rafailović između 1822. i 1829. označavaju sebe *ikonopiscem* i *daskalom*, da bi se 1842. Hristofor potpisao rečju živopisac, odgovarajućom zamenom za grčki pojam *zograf*. V. П. Мијовић, *Бокоторска сликарска школа*, 6–15; Љиљана Стошић, “Стил и иконографија”, у: Група аутора, *Бокоторска сликарска школа 1680–1860*, Београд – Подгорица – Цетиње: Галерија САНУ – ЦАНУ – Народни музеј Црне Горе, 2015 (необјављени изложбени каталог у PDF-формату).

Maksim Tujković

Sva je prilika da je Rafailo Dimitrijević 1733. godine sarajevskoj Staroj pravoslavnoj crkvi preporučio za rad svog savremenika i člana bokokotorske slikarske radionice, cetinjskog kaluđera Maksima Tujkovića, kao što je to 1723. učinio Dimitrije Daskal, budući sam verovatno u tom periodu zauzet, uputivši na ikonopisanje sina Rafaila²³ koji se u tom periodu, računajući i duborez, već osamostaljavao. O umetničko-zanatskom procesu prenošenja i nadogradnje unutar bokokotorske slikarske radionice najrečitije govore njihove ikone čija je međuzavisnost prvo što se primeti.²⁴ Za sarajevsku Staru pravoslavnu crkvu već je pre pola veka *Velike praznike* radio majstor Radul (1674), Dimitrijević učitelj i saradnik, pa izgleda da je svaki naredni slikarski angažman posledica traženja najboljih ikonopisaca u regionu, za najbolje uslove za rad zauzvrat. Maksim Tujković (oko 1680. – posle 1738)²⁵ se svojim radovima istakao već duborezbareći i ikonopišući u Crkvi svetog Luke u Kotoru (1708),²⁶ u manastiru Praskvica (1714),²⁷ na Njegušima (1720), u Nikoljcu kod Bijelog Polja (1723) i Peći (1732), a posle i u manastiru Stanjevići, poviše Budve, na južnim obroncima Lovćena (1738).

²³ С. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 22; Бранислав Тодић, “Иконостас Старе српске цркве у Сарајеву”, у: *ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ, Зборник радова поводом четрдесет година Института за историју уметности*, Београд: Институт за историју уметности Филозофског факултета, 2014, 439–457. Већ 1724. у близини Старе цркве у Сарајеву дошло је до великог пожара у којем су страдале иконе из ниже зоне олтарске преграде, укључујући и престоње. Максим Тужковић је у то време радио на великим наруџбинама у Бијелом Пољу и Пећи. Уз његов потпис на престоној икони сарајевске *Превете Богородице са пророчица* стоји и датум када ју је завршио – 15. фебруар 1734, што значи да је рад на иконостасу морао започети бар годину дана раније.

²⁴ Смиљка Габелић, “Поствизантијски циклус арханђела на примерима из Мораче, Кучевишта, Сарајева и Трнова”, у: *Зборник Матице српске за ликовне уметности*, Нови Сад: Матица српска, 2003, бр. 32–33, 41–42.

²⁵ Љиљана Стошић, “Иконостас Максима Тужковића у Николјцу код Бијелог Поља”, у: *Ђурђеви Ступови и Будимљанска епархија*, Беране – Београд: Епископија Будимљанско-Никшићка – Институт за историју уметности Филозофског факултета у Београду – ПолиМСки музеј Беране, 2011, 631–653.

²⁶ Рајко Вујић, “Неколико непознатих дјела бокоторског иконописца Максима Тужковића”, у: *Вока*, Херцег Нови: Градска библиотека и читаonica, 2011, бр. 11, 325–328.

²⁷ Милош Живковић, “Мање познате и непознате иконе из ризнице манастира Прасквице: дела сликара Радула, Димитрија и Максима Тужковића”, у: *Зограф*, Београд: Институт за историју уметности, 2012, бр. 36, 206–210.

6. Maksim Tujković, *Bogorodica sa Hristom i prorocima*, ikona (110 x 70 cm), tempera na dasci (1734), Sarajevo, Stara pravoslavna crkva (foto: A. Rafajlović)

6. Maksim Tujković, *Holy Virgin with Jesus Christ and Prophets*, icon – imperial row (110x70cm), tempera on panel (1734), Sarajevo, Old Orthodox Church (photo: A. Rafajlović)

7. Maksim Tujković, *Hristos na prestolu sa apostolima*, prestona ikona (110 x 70 cm), tempera na dasci (1734), Sarajevo, Stara pravoslavna crkva (foto: A. Rafajlović)
7. Maksim Tujković, *Christ Enthroned with the Apostles*, icon – imperial row (110x70cm), tempera on panel (1734), Sarajevo, Old Orthodox Church (photo: A. Rafajlović)

Njegov sačuvani opus od četrdesetak ikona razvrstava se na prvu i drugu fazu omeđene boravkom u Sarajevu i radom na ikonostasu Stare pravoslavne crkve, gde je uradio nadverja (3) i prestone ikone (5), od kojih su sve *in situ*, izuzev ikone *Sveti Jovan Krstitelj Krilati*, danas zbog velike oštećenosti skinute i odnete u riznicu manastira Dobruna kod Višegrada. Tujković je svoje ikone, naročito nadverja, retko ostavljao bez pozlaćenog duborezbarenog rama sa motivom dvostrukih i trostrukih vezanih kopči ili guste isprepletane floralne vreže, pa je tako bilo i na ikonostasu Stare sarajevske crkve. Smatra se da se ikonopisanju i duborezu učio na starijim primerima radova Dimitrija Daskala i Gavrila Dimitrijevića iz poslednje decenije XVII veka, čiji je bio i neposredni svedok (manastir Praskvica).

Prvi Tujkovićeви samostalni radovi za ikonostas Bogorodičine crkve na Njegušima, kao što su prestone ikone *Bogorodice sa prorocima* i *Hrista sa apostolima*, predložci su na koje se ugledao u Sarajevu na oltarskoj pregradi Stare crkve (1733–1734). Više od šest decenija kasnije, i Vasiliju Rafailoviću u Crkvi svetog Nikole u manastiru Gradište (1795), oni su još neprevaziđeni uzori koje je samo trebalo da pojednostavi u duhu novih zahteva vremena. Osim *Svetog Jovana*, *Svetog Đorđa*, *Svetog arhandela Mihaila*, *Presvete Bogorodice* i *Hrista na prestolu*,²⁸ Tujković je tom prilikom izradio i tri čemera ili nadverja sa ikonama *Starozavetne Svete Trojice*, *Nedremanog oka* i *Deizisa*, od kojih je ovaj poslednji “kemer” u tri četvorolisna medaljona vešto uklopljena u raskošni minuciozno izveden starinski duborez.

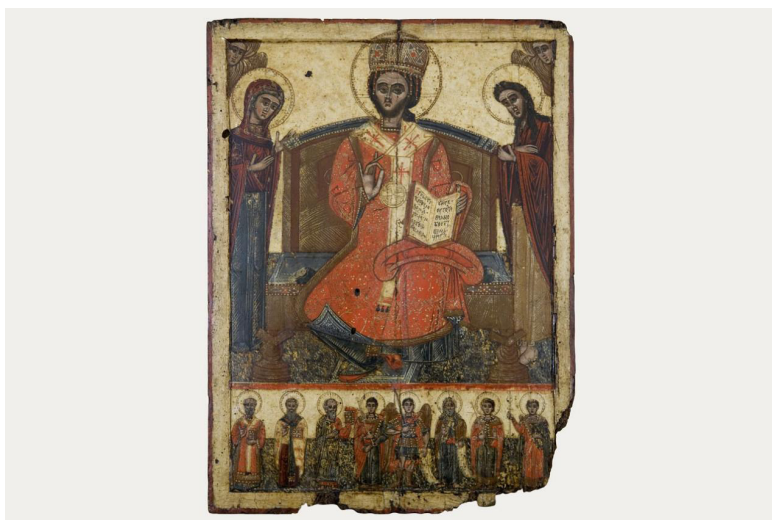
Petar Rafailović

U galerijama i crkvenim riznicama Bosne i Hercegovine autor nekoliko bokokotorskih ikona je i Petar Rafailović (Risan, druga četvrtina XVIII veka – Krf, posle 1794), stariji sin Rafaila Dimitrijevića, čiji se radovi prate od 1760. do 1794. godine.²⁹ Predvodio je slikarsku radionicu sve do 1784,

²⁸ Pet od osam Tujkovićeвиh ikona za Staru crkvu opisane su, a tri i publikovane, uz navođenje starije literature. V. C. Ракић, *Иконе Босне и Херцеговине*, 127–133.

²⁹ Radmila Jančićević, “Ikone i drugi muzejski predmeti religioznog sadržaja iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore”, u: *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, Kotor: Pomorski muzej, 2009–2010, br. 57–58, 265–269.

kada zbog porodičnih veza i poslova odlazi na Krf, a vođenje slikarskog ateljea poverava mlađem bratu Vasiliju. Glavna i najznačajnija Petrova dela su ikonostasi u crkvi u Morinju (1767–1772) i manastiru Banji kod Risna (1775–1776), koji dele njegov slikarski opus u tri faze.³⁰ Najčešće je ikonopisao *Deizis*, *Bogorodicu sa Hristom* i *Svetu Trojicu*, ali je za lične potrebe grčke klijentele radio i privatne ikonarnike, triptihe³¹ neobične lepote, sa grčkim natpisima, puno pozlate, kao i sa stopom i krovicom na središnjem delovima izdubljenim u obliku potkovice. U donji deo velikog broja svojih ikona, kao u neku vrstu male predele, Petar je slikao dopojasnu ili celofiguralnu grupu od 5–6 ili 7–8 likova svetih.

8. Petar Rafailović, *Deizis sa svetima*, ikona (57,3 x 42,5 cm), tempera na dasci (treća četvrtina XVIII veka), Sarajevo, Umjetnička galerija BiH (foto: A. Rafajlović)

8. Petar Rafailović, *Deesis with Saints*, icon (57,3x42,5cm), tempera on panel (third quarter of 18th century), Sarajevo, National Gallery of Bosnia and Herzegovina (photo: A. Rafajlović)

³⁰ R. Vujičić, *Bokokotorska ikonopisna škola*, 132–136, 181; Tatjana Kriještorac, *Бокоторски иконописци Димитријевићи-Рафаиловићи*, Пераст: Културни центар – Галерија Јадран Арт, 2002, 11–12; Бранислав Тодић, *Српски сликари од XIV до XVIII века*, 2, Нови Сад: 2013, 185; Lj. Stošić, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting”, 195–196.

³¹ Љиљана Стошић, “Три бокоторске иконе – триптиха из Македоније”, у: *Patrimonium.mk*, Скопље: Calamus, 2014, бр. 12, 269–278.

Upravo ovakav jedan *Deizis* sa osam svetiteljskih figura u dnu iz sarajevske Umjetničke galerije BiH, od kojih se pouzdano razaznaju samo sveti Nikola, apostol Pavle, arhanđel Mihailo i sveti Đorđe, mogao bi biti rad iz druge Petrove faze (sedamdesete godine XVIII veka). Po jedan lik heruvima u gornjim uglovima – kakve je radio na triptisima iz Severne Makedonije (1770–1782) – dodatno uverava da je i ova ikona iz približno istog perioda. Jedine neobičnosti ove ikone jesu šrafiranje draperija zlatnom bojom i tačkasto isijavanje bele svetlosti ispod očiju – svojstveno maniru Maksima Tujkovića – kojem je moguće da se Petar vraća pod stare dane.

9. Petar Rafailović, *Raspeće Hristovo i Heruvim*, obostrano slikana ripida (63 x 41,5 cm), tempera na dasci, (treća četvrtina XVIII veka), selo Luće kod Tjentišta, crkva Uspenja Presvete Bogorodice (foto: A. Rafajlović)

9. Petar Rafailović, *Crucifixion of Christ and a cherub*, liturgical fun with both sides painted (63x41,5cm), tempera on panel (third quarter of 18th century), Luće village near Tjentište, Church of Assumption of the Holy Virgin (photo A. Rafajlović)

I ripida sa *Raspećem* i glavom *heruvima* iz crkve Uspenja Presvete Bogorodice iz sela Luće kod Tjentišta stilom podseća na slične koje je svojevremeno radio Maksim Tujković (riznica manastira Morače), ali bez bogate rezbarije. Da je i to Petrov rad iz njegove druge faze rada, potvrđuju

karikaturalno skicirani simboli Sunca i Meseca, likovi kakvim je bio sklon tokom rada na ikonostasu manastira Banje kod Risna,³² zbog čega ripida verovatno potiče iz perioda posle 1775–1776. godine. U riznici manastira Dobruna nalazi se i jedan maleni triptih sa *Deizisom sa svetim Đorđem i svetom Nedeljom* (celofiguralni likovi na krilima triptiha) u Petrovom maniru, ali sa duktusom koji ne podseća na rukopis nijednog značajnijeg bokokotorskog slikara, pa se može pripisati jedino anonimnom Petrovom pomoćniku. Jedan drugi triptih izrađen u sličnom maniru i približnih dimenzija, ali razudeni i stilski zaokružen, rad je Đorđa Rafailovića iz oko 1800. godine (Beograd, Narodni muzej). Konačno, u riznici manastira Hercegovačka Gračanica nalazi još jedan Petrov *Deizis* koji je nekad bio potpisan i datovan, a sada se od zapisa pri dnu razaznaju samo fragmenti Petrovoga duktusa. Ikona bi mogla biti iz druge faze majstorovog rada (1767–1776) i predstavlja tipičan rad ovog majstora po kojem se lako prepoznaje ostajući zaštitni znak Dimitrijevića-Rafailovića.

Vasilije Rafailović

Vasilije Rafailović je bio Petrov mlađi brat (Risan, druga četvrtina XVIII veka – Nalježići, posle 1806). Zajedno sa bratom radi u crkvi svetog Ilije u Petrovcu i u manastiru Banji kod Risna (1776).³³ Pošto se Petar preselio na Krf, radionica ostaje na Vasiliju (1784) koji porodicu preseljava u obližnje Nalježiće u Gornjem Grblju. Njegovi najbolji samostalni radovi su oltarske pregrade za Crkvu svetog Nikole u manastiru Gradište (Paštrovići, 1795) i za hram svetog Jovana Bogoslova u Zagori (Donji Grbalj, 1803). Zajedno sa sinovima Đorđem i Hristoforom radi u Crkvi svetog Jovana Krstitelja u Seocima kraj Skadarskog jezera (Crmnica, 1806), tako da je i njegov radni staž duži od tri decenije.

Vasilijeva ikona *Bogorodice sa Hristom, arhandelima i devet svetitelja* iz Crkve svetog Nikole u Foči može se datovati u period oko 1800. godine

³² Љиљана Стошић, “Загонетан лик на икони Крунисање Богородице из манастира Бања код Рисна”, у: *Бока*, Херцег Нови: Градска библиотека и читаоница, 2016, бр. 36, 43–54.

³³ Љ. Стошић, “Пролегомена за каталог бококоторских икона у Хрватској”, 243–245.

i ulazi u red majstorovih zrelih i boljih radova. Od brata Petra i starijih predaka nasledio je kompozicioni nacrt sa donjim redom stojećih svetitelja. Svih devetoro se može razaznati: sveti Sava, Grigorije, Vasilije, Nikola, Jovan Krstitelj, Ilija, Sergije i Vakh i sveta Nedelja. Ikona je naknadno ili neposredno pošto je izrađena okovana iscizeliranim srebrom u predelu oreola Bogorodice, Hrista i svetih arhandela.

10. Vasilije Rafailović, *Bogorodica sa Hristom, svetim arhandelima i svetima*, ikona (67,5 x 49,7 cm), tempera na dasci (oko 1800), Foča, Crkva svetog Nikole (foto: A. Rafajlović)
10. Vasilije Rafajliović, *Holy Virgin with Jesus Christ, Holy Archangels and Saints*, icon (67,5 x 49,7cm), tempera on panel (ca. 1800), Foča, Saint Nicholas Church (photo: A. Rafajlović)

Ivo Rafailović

Mlađi unuk Vasilija Rafailovića, drugi Hristoforov sin Ivo (Sutvara, 28. VIII 1829 – Sutvara, 12. III 1900), poslednji je izdanak pete generacije bokokotorskih slikara loze Dimitrijevića-Rafailovića. Za đakona i sveštenika ruko-

položen je 1855. i kao paroh je službovao u Ublima, ali i pre i posle toga, naročito po očevoj smrti (posle 1857), ikonopisanjem i duborezbarenjem više se bavio po izuzetku nego po pravilu. Budući svestan svojih skromnih slikarskih mogućnosti, nije se potpisivao na ikonama, ali mu se radovi mogu pripisati sa priličnom sigurnošću po prepoznatljivom naivnom, skoro dečijem, karikaturnom crtežu i kompozicijama na kojima preovlađuju zdepaste figure. To ne znači da njegovih radova nema u značajnijim crkvenim i muzejskim zbirkama. Svi oni, uključujući poliptih iz cetinjskog Narodnog muzeja, Živonosni istočnik iz Muzeja Srpske pravoslavne crkve u Dubrovniku i Četvorica svetih iz Galerije umjetnina u Splitu³⁴ datuju se u sredinu ili u drugu polovinu XIX veka. Za sada se jedna ikona iz Bosne i Hercegovine može atribuirati Ivi Rafailoviću; to je *Tri sveta* (sveti Petar, Nikola i jedan nepoznati mladi svetitelj) iz Crkve svetog Nikole u Foči. I ovu ikonu, kao i druge njegove nepotpisane veće i manje molitvene ikonice, odlikuje ugravirani, nezgrapni i naivni crtež sa karakterističnim zatamnjanim i izbuljenim bademastim očima, u kojima, kao ni na samim ikonama, nema sjaja, osim ispošćenih i naizgled nedovršenih temperom oslikanih površina koje podsećaju na davne dane porodične slikarske slave koja je sa svakom novom generacijom sve više bleдела, a sa Ivom i doslovno izumrla. Zajedno sa starijim bratom Jovanom-Jovom Rafailovićem sahranjen je u porti crkve svete Varvare u Sutvari.

Zaključak

Rasejana zbirka od 25 ikona bokokotorskih majstora iz Bosne i Hercegovine sa najmanje šest adresa u pet mesta, sa mogućnošću da se u nekim boljim vremenima stručnim zahvatima konzervatora i restauratora podigne na viši nivo, potvrđuje svoju izvrsnost i izdvojenost po stilskim odlikama

³⁴ U gornjem levom uglu ove ikonice lako se primeti slikarev kriptogram, (Y)XΦ(P) – Ivo Hristofora Rafailović. I Ivo stariji brat Jovo se na jednoj svojoj većoj ikoni *Bogorodice sa Hristom i svetima* potpisao kao Jovan Hristofora Rafailović (Beograd, Narodni muzej, druga polovina XIX veka), ali ne skrivenim inicijalima, već punim imenima. Jasno je da su i Jovo i Ivo radili u očevoj senci i da su samo izuzetno, na po jednom mestu, ostavili trag o svojim ličnostima umetnički stasali kod oca Hristofora, u potpunosti zavisni, ali nedorasli njemu i tradiciji stare risanske slikarske radionice.

koje nemaju nacionalno obeležje, nego regionalnu pripadnost i značaj. Najviše je dela Maksima Tujkovića (8), Rafaila Dimitrijevića (7) i Petra Rafailovića (4), a potom Dimitrija Daskala (2), Vasilija (1) i Ive Rafailovića (1) i njihovih anonimnih pomoćnika (2). Zajedno sa poznatijim ikonama iz Srbije, Hrvatske i Severne Makedonije, ikone majstora Dimitrijevića-Rafailovića i Maksima Tujkovića iz Bosne i Hercegovine karika su koja nedostaje razućenim i nedovoljno proućenim ikonama u galerijama, muzejima, manastirskim i crkvenim riznicama Crne Gore *in situ*. Deo ovih ikona dosad je tumaćen uglavnom kao izdvojeno delo nekog od bokokotorskih majstora, a ređe su komparativno uklapane u hronološki i stilski izraz koji čine, budući da on nije bio dovoljno i pouzdano rastumaćen. Jedan njihov deo nije ni bio zapažen, publikovan niti izlagan, pa ni valjano atribuiran i datovan. Sva je prilika da će se pronaći još dela bokokotorskih majstora u crkvenim i manastirskim riznicama Bosne i Hercegovine koje se obnavljaju ili su u privatnom vlasništvu, kao dragoceni deo najveće regionalne zbirke ikona na Balkanu sa tradicijom dugom skoro dva stoleća. To autohtonu risansku slikarsku školu stavlja u red manje poznatih zapadnoevropskih kulturno-umetničkih fenomena bez premca.

IZVORI I LITERATURA

Knjige

- Čilikov, Aleksandar, *Ikone u Crnoj Gori*, Cetinje – Podgorica: Narodni muzej Crne Gore – CID, 2014.
- Mazalić, Đoko, *Slikarska umjetnost u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1500–1878)*, Sarajevo: Veselin Masleša, 1965.
- Mijović, Pavle, *Bokokotorska slikarska škola XVII–XIX vijeka: I Zograf daskal Dimitrije*, Titograd: Istorijski institut NR Crne Gore, 1960.
- Pejović, Tatjana – Čilikov, Aleksandar, *Pravoslavni manastiri u Crnoj Gori*, Beograd – Podgorica: Oktoih – Štampar Makarije, 2011.

Raičević, Slobodan, *Slikarstvo Crne Gore u novom vijeku*, Podgorica: CANU, 1996.

Rakić, Zoran, *Radul: srpski slikar XVII veka*, Novi Sad: Galerija Matice srpske, 1998.

Rakić, Svetlana, *Ikone Bosne i Hercegovine (16–19. vijek)*, Beograd: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 1998.

Todić, Branislav, *Srpski slikari od XIV do XIX veka*, 1–2, Novi Sad: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 2013.

Članci

Berić, Dušan, “Nekoliko ikona bokeljskih slikara Dimitrijevića-Rafailovića”, u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Split: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel, br. 9, 1955, 269–333.

Bogdanović, Lazar, “Srbi slikari: Rafail, slikar”, u: *Srpski Sion XI*, Novi Sad: Mitropolija Karlovačka, 1901, br. 38, 643.

Gabelić, Smiljka, “Postvizantijski ciklus arhandela na primerima iz Morače, Kučevišta, Sarajeva i Trnova”, u: *Zbornik Matice srpske za likovne umetnosti*, Novi Sad: Matica srpska, 2003, br. 32–33, 40–42.

Ivanović, Milan, “Crkva Preobraženja u Budisavcima”, u: *Starine Kosova i Metohije*, Priština: Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture, 1961, br. 1, 113–126.

Ivanović, Milan, “Natpis patrijarha Arsenija IV Jovanovića na nadverju ikonostasa sv. Apostola u Pečkoj patrijaršiji”, u: *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, Novi Sad: Matica srpska, 1977, br. 13, 221–244.

Janićijević, Radmila, “Ikone i drugi muzejski predmeti religioznog sadržaja iz fonda Pomorskog muzeja Crne Gore”, u: *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru*, Kotor: Pomorski muzej, Kotor, 2009–2010, br. 57–58, 265–269.

Kojić, Ljubinka, “Antimins zografa Rafaila Dimitrijevića”, u: *Zbornik Muzeja primenjene umetnosti*, Beograd: Muzej primenjene umetnosti, 1959, br. 5, 129–135.

- Kojić, Ljubinka, “Ikona *Hrista na prestolu* iz pravoslavne crkve u Foči”, u: *Zbornik za likovne umetnosti Matice srpske*, Novi Sad: Matica srpska, 1968, 275-280.
- Kukuljević-Sakcinski, Ivan, “Dimitrijević, Rafailo”, u: *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*, I, Zagreb: Narodna tiskarna dr Ljudevita Gaja, 1858, 63.
- Mazalić, Đoko, “O slikaru Rafailu Dimitrijeviću”, u: *Novi Istočnik*, Sarajevo: Pravoslavna eparhija Dabrobosanska, 1938, br. 1, 20-22.
- Matić, Miljana, “Radovi slikarske radionice porodice Dimitrijević-Rafailović u manastiru Savina”, u: *Crkvene studije*, Sarajevo: Centar za crkvene studije, 2017, br. 14, 703-715.
- Medaković, Dejan, “Slikarstvo u Boki”, u: *Srpska umetnost u XVIII veku*, Beograd: SKZ, 1980, 46-85.
- Miković, Dionisije, “Ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići”, u: *Spomenica manastira Savine*, Kotor: Bokeška štamparija, 1930, 58-60.
- Miković, Dionisije, “Ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići”, u: *Glasnik Narodnog univerziteta Crne Gore*, Kotor: Narodni univerzitet, 1933, br. 4-6, 8-10.
- Petrović, Veljko, “Dimitrijevići”, u: *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka Stanoja Stanojevića*, I (A-Z), Zagreb: Bibliografski zavod, 1928, 597.
- Rakić, Zoran, “Bokokotorski slikar Dimitrije i manastir Morača”, u: *Manastir Morača*, Beograd: Balkanološki institut SANU, 2006, 213-238.
- Stošić, Ljiljana, “Ikonostas Maksima Tujkovića u Nikoljcu kod Bijelog Polja”, u: *Đurđevi Stupovi i Budimljanska eparhija*, Beograd – Berane: Polimski muzej – Filozofski fakultet, 2011, 631-654.
- Stošić, Ljiljana, “Tri bokokotorske ikone – triptiha iz Makedonije”, u: *Patrimonium.mk.*, Skopje: Calamus, 2014, br. 12, 269-278.
- Stošić, Ljiljana, “The Bay of Cattaro (Kotor) School of Icon-Painting 1680-1860”, u: *Balkanica*, Belgrade: Institute for Balkan Studies, 2014, No. XLV, 187-202.

- Stošić, Ljiljana, “Bokokotorska slikarska škola 1680–1860”, u: *Danica*, Beograd: Vukova zadužbina, 2014, br. 22, 420-445.
- Stošić, Ljiljana, “Zagonetni lik na ikoni Krunisanja Bogorodice iz manastira Banja kod Risna”, u: *Boka*, Herceg Novi: Gradska biblioteka i čitaonica, 2016, br. 36, 43-55.
- Stošić, Ljiljana, “Prolegomena za katalog bokokotorskih ikona u Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova sa Naučnog skupa Savremeno stanje identiteta krajiških Srba*, Novi Sad: Matica srpska, 2021, 237-249.
- Todić, Branislav, “Ikonostas Stare srpske crkve u Sarajevu”, u: *SUMMEIKTA, Zbornik radova povodom četrdeset godina Instituta za istoriju umetnosti Filozofskog fakulteta u Beogradu*, Beograd: Institut za istoriju umetnosti, 2014, 439-457.
- Vujičić, Rajko, “Ikonopisna djela Dimitrija Daskala u Risnu”, u: *Boka*, Herceg Novi: Gradska biblioteka i čitaonica, 1980, br. 12, 213-220.
- Vujičić, Rajko, “O duboreznoj djelatnosti bokokotorskih ikonopisaca”, u: *Boka*, Herceg Novi: Gradska biblioteka i čitaonica, 1987, br. 9, 143-156.
- Živković, Miloš, “Manje poznate i nepoznate ikone iz riznice manastira Praskvice: dela slikara Radula, Dimitrija i Maksima Tujkovića”, u: *Zograf*, Beograd: Institut za istoriju umetnosti, 2012, br. 36, 199-222.

Neobjavljeni radovi

- Grupa autora (Vujičić, Rajko – Rakić, Zoran – Stošić, Ljiljana – Čubrović, Zorica – Ivanić, Branka – Petronijević, Radmila – Nitić, Aleksandra), *Bokokotorska slikarska škola 1680–1860*, Cetinje – Beograd – Podgorica: Galerija SANU – CANU – Narodni muzej Crne Gore, 2015.
- Stošić, Ljiljana, “Ikone bokokotorskih majstora u Hrvatskoj”, u: *Zbornik radova sa naučnog skupa Umjetnička baština Srba u Hrvatskoj*, Zagreb: Srpsko kulturno društvo “Prosvjeta”, 2018.
- Vujičić, Rajko, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII–XIX vijeka* (odbranjena doktorska disertacija – neobjavljena), Zadar: Filozofski fakultet, 1983.

Izložbeni katalozi

- Bajić Filipović, Mirjana, *Zbirka ikona Sekulić*, Beograd: Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, 1967.
- Ivšić, Ljiljana, *Bokokotorska ikonopisna škola iz Zbirke ikona Kulturno-Povijesnog muzeja u Dubrovniku*, Dubrovnik: Kulturno-Povijesni muzej, 2011.
- Kriještorac, Tatjana, *Bokokotorski ikonopisci Dimitrijevići-Rafailovići*, Perast: Kulturni centar, Galerija Jadran Art, 2002.
- Milošević, Desanka, *Ikone: bokokotorska ikonopisna škola u Narodnom muzeju*, Beograd: Narodni muzej, 1971.
- Tomić, Gordana, *Bokokotorska ikonopisna škola XVII–XIX vek*, Beograd: Narodni muzej, 1957.

Internetski izvori

- “Projekat Aleksandra Rafajlovića”, Bokokotorska slikarska škola, Beograd, 2014–1015, dostupno na: <http://www.bokokotorskaslikarskaskola.rs> (pristupljeno: septembar 2021).

ICONS BY MASTERS OF THE BAY OF CATTARO (KOTOR) PAINTING SCHOOL IN BOSNIA AND HERZEGOVINA

Summary

The scattered collection of 25 icons the Bay of Cattaro (Kotor) masters found in Bosnia and Herzegovina, at no less than six sites in five towns or villages, is admittedly exceptional and distinct in terms of stylistic features that do not have national traits, but rather a regional character and significance. In this collection, whose status was improved through professional intervention by conservation specialists, the works by Maksim Tujković (8), Rafailo Dimitrijević (7) and Petar Rafailović (4) prevail, followed by those of Dimitrije Daskal (2), Vasilije (1), and Ivo Rafailović (1) or their anonymous assistants (2). Along with the more famous icons from Serbia, Croatia, and North Macedonia, the icons by the members of the Dimitrijević-Rafailović family of painters and Maksim Tujković found in Bosnia and Herzegovina are a missing link to the fragmented and insufficiently studied icons in galleries, museums, monasteries and church treasures in Montenegro, *in situ*. Some of these icons have so far been interpreted mainly as a distinct set of work by one of the masters from the Bay of Cattaro, and they are less frequently comparatively contextualized in the chronological sequence and stylistic expression to which they belong. One part of them was neither noticed, published nor exhibited, nor properly attributed and dated. It is highly probable that more works by the masters of the Bay of Cattaro icon painting school will be found in the church and monastery treasuries of Bosnia and Herzegovina undergoing renovation, or in private collections, as a valuable addition to the largest regional collection of icons in the Balkans.